
"IPSE RODERICUS, MEO CIDI SAEPE VOCATUS, DE QUO CANTATUR ..."

De historische en poëtische dimensie in het 'Poema de Mio Cid'

R. Walthaus

Wanneer wij geboeid de lotgevallen van de Cid en zijn vrouw Jimena, vertolkt door Charlton Heston en Sophia Loren, op het filmdoek volgen, vragen wij ons op dat moment niet af in hoeverre de geschiedenis hier getrouw wordt weergegeven, maar gaan wij slechts op in die verre wereld van ridders en avontuur die door regisseur, filmakteurs en talrijke technici wordt gecreëerd (*El Cid*, regie Anthony Mann, 1961). Met aanzienlijk minder *sophisticated* middelen, maar met een soortgelijke opzet tot boeiende werking werd waarschijnlijk binnen de Middeleeuwse kontekst het heldendicht zelf, het *Cantar* of *Poema de Mio Cid*, voorgedragen aan een publiek. Niettemin is de vraag naar historiciteit en fictie in dit gedicht interessant, niet om de maker(s) op leugens of onjuistheden te kunnen betrappen of daarentegen als historisch akkuraat te kunnen prijzen, maar juist om meer recht te doen aan de literaire en artistieke kwaliteiten van het werk. Dit Middeleeuwse Spaanse heldendicht is in de eerste plaats een vrucht van talentvol dichterschap en pas in de tweede plaats een waardevol historisch document.¹

Zoals de term waarmee men dit genre literatuur pleegt aan te duiden, *cantar de gesta*, aangeeft, werden deze gedichten mondeling voorgedragen (*cantar* = zingen) door een jongleur ten overstaan van publiek, dat zich op het marktplein of in het kasteel van een adellijk heer had verzameld om vermaakt te worden met het verhaal van de roemrijke daden (*gesta*) van een held uit een ver of minder ver verleden. Rodrigo (of Ruy) Díaz van Vivar, bijgenaamd *Mio Cid* (Mijn Heer, uit het Arabisch 'Sayyidi') was zo'n legendarische held: een Castiliaanse edelman die leefde in de 11^e eeuw en zich uitstekend wist te handhaven in de zware strijd om het bestaan van die dagen (het was op het Spaanse schiereiland de tijd van de *Reconquista*, de periode waarin Christenen en Moren nu eens elkaar heftig bestreden, dan weer min of meer vreedzaam samenleefden) en die met zijn militaire en diplomatieke talenten zijn positie en aanzien zodanig wist te verbeteren dat zijn naam in geschiedenis en legende is blijven voortleven. Zozeer dat hij niet alleen het onderwerp werd van het *Poema de Mio Cid* (PMC) en van het 14e eeuwse *Mocedades de Rodrigo*, maar ook van

Middeleeuwse in het Latijn geschreven literatuur, van Spaanse balladen (*romances*) en van latere toneelstukken zoals *Las Mocedades del Cid* van Guillén de Castro (1618) of het internationaal bekendere *Le Cid* van Corneille (1637), om uiteindelijk dan in de 20e eeuw zelfs de film te inspireren.

Het *PMC* is ons overgeleverd in een manuscript dat dateert van de 14e eeuw - het gedicht zelf is veel ouder - en neemt een unieke plaats in binnen de Spaanse literatuurgeschiedenis: het is het enige bijna volledig bewaard gebleven *cantar de gesta* en bovendien de oudste poëtische Spaanse tekst van grote omvang waarover wij nog beschikken. Van de Spaanse epische poëzie is helaas maar weinig bewaard gebleven, een groot verschil met de Franse literatuur die kan bogen op zo'n honderd *chansons de geste*. Hoewel er bewijzen zijn aan te voeren voor de stelling dat Spanje in de Middeleeuwen zeker een groter aantal epische gedichten in de volkstaal moet hebben gekend dan de schaarse teksten waarover wij nu nog beschikken, is de konkreet bewaard gebleven oogst uiterst beperkt: behalve het *PMC* zijn daar nog een fragment van een *Cantar de Roncesvalles*, het 14^e-eeuwse *Mocedades de Rodrigo* en een 13^e-eeuwse *Poema de Fernán González*, dat echter in een andere metrische vorm is geschreven en tot een andere 'school' dan die van de epische jongleurs behoort. Wel kunnen er sporen van andere epische gedichten worden aangetroffen in de Spaanse Middeleeuwse geschiedschrijving.

Van de vier genoemde heldendichten handelen er derhalve twee over de historische Rodrigo van Vivar, de Cid, die omstreeks 1040 werd geboren in het dorpje Vivar, enkele kilometers ten noorden van Burgos (in Castilië, Noord-Spanje). De dan heersende koning Fernando I had de gebieden Galicië, León en Castilië tot één rijk verenigd, maar bij zijn dood in 1065 werd het gebied weer verdeeld onder zijn zoons: García kreeg Galicië en Portugal, Alfonso werd koning van León en Sancho van Castilië. Fernando's dochter Urraca erfde de heerschappij over de stad Zamora. Rodrigo, die aan het hof zijn opvoeding had genoten naast Sancho, stond deze terzijde in de daarop volgende jaren, waarin Sancho poogde de macht van Castilië te versterken en strijd leverde tegen zijn broers en zuster. Tijdens het beleg van Zamora (1072) wordt Sancho echter vermoord en Alfonso, die zich noodgedwongen in Toledo had teruggetrokken, wordt gekroond tot koning van Castilië en León (Alfonso VI). De Cid had een hoge functie bekleed onder Sancho en ziet deze positie in de nieuwe situatie bedreigd. Maar de vorst poogt zich te verzoenen met deze machtige strijder, die weliswaar tot de lagere adel behoort, maar vol energie en met succes voor zijn belangen opkomt. Alfonso eert Rodrigo door hem te huwen met een Leonese vrouw van koninklijke bloede (en niet van Alfonso), Jimena Díaz. Het huwelijk werd waarschijnlijk in de kathedraal van Burgos voltrokken (1074). Nieuwe spanningen leiden er echter toe dat Alfonso zich tweemaal genoodzaakt ziet de straf der verbanning over de Cid uit te spreken. Gedurende zijn eerste ballingschap (1081-1087) stelt de Cid zich in dienst

van de Moorse emir van Zaragoza en behaalt hij tal van overwinningen. Tijdens de tweede ballingschap (1089) rijst zijn ster verder en weet hij tenslotte het rijke en veelbegeerde gebied Valencia op de Moren te veroveren. Hij laat zijn vrouw en zijn dochters Cristina en Maria, die hij in zijn ballingschap heeft moeten achterlaten, bij zich voegen en oefent gedurende de laatste jaren van zijn leven de heerschappij over Valencia uit. Met succes weet hij de stad te verdedigen tegen de aanvallen van de Almoraviden (dit waren fanatieke Islamitische krijgers uit Marokko die vanaf 1086 het schiereiland binnenvielen; zij vormden een bedreiging voor zowel de Christenen in Zuid-Spanje als de Spaans-Arabische koninkrijken van Al-Andalus, die een hoogstaande cultuur hadden, maar in politiek en militair opzicht tot decadentie waren vervallen). Dat de verdediging van Valencia tegen deze bedreiging van een uitzonderlijke militaire begaafdheid getuigt, moge blijken uit het feit dat kort na Rodrigo's dood (1099) Valencia door de Almoraviden wordt belegerd (1102) en men zelfs met de hulp van 's konings troepen niet in staat is de stad te behouden; evacuatie en verwoesting volgen, waarna Valencia wordt prijsgegeven aan de Moren, totdat de stad in 1236 definitief door de Christenen wordt heroverd binnen het voortschrijdende proces van de Reconquista.

De held van het *PMC* is derhalve een historische figuur over wie heel wat bekend is, aangezien zijn wapenfeiten niet alleen in dit epos worden beschreven. Rond zijn graf in San Pedro de Cardena is een cultus ontstaan, gebaseerd op relikwieën, historische gegevens en een geheel van legenden. Deze cultus heeft vanzelfsprekend de algemene kennis omtrent de Cid bij latere generaties beïnvloed. Van een meer 'geleerd' karakter zijn andere Middeleeuwse bronnen, zoals de in het Latijn geschreven werken over Rodrigo. De *Histori Roderici* van rond het midden van de 12^e-eeuw vormt een meer exacte geschiedschrijving over de Cid en het is zeer waarschijnlijk dat de dichter van het *PMC* dit Latijnse werk kende. Het *Carmen Campodoctoris* is een episch gedicht over de Cid 'Campeador' (=strijder) dat waarschijnlijk van het einde van de 11^e eeuw dateert en waarvan 129 verzen bewaard zijn gebleven. In een ander - eveneens in het Latijn geschreven - epos, het *Poema de Almería* van rond het midden van de 12^e-eeuw, wordt ook melding gemaakt van Rodrigo. Volgens dit gedicht bestonden er destijds ook liederen over de Cid (de betreffende passage heb ik gebruikt als titel voor dit artikel). De Middeleeuwse geschiedschrijving (in het Latijn, Spaans of Arabisch) biedt eveneens de nodige informatie.

Het *PMC* bezingt niet het hele leven van Rodrigo van Vivar, maar beperkt zich tot lotgevallen uit, globaal, de laatste twee decennia daarvan. Het gedicht telt in de overgeleverde vorm 3730 verzen² en is op basis van enkele verzen waarin een nieuw begin of een afsluiting wordt aangegeven (v. 1085 en v. 2276) te verdelen in drie zangen (*Cantares*).

De eerste zang ('De Verbanning') opent met het vertrek van Rodrigo uit Vivar en Castilië, waarvoor hem een termijn van negen dagen is gegeven. Zijn vrouw en dochters laat hij achter in de veilige beschutting van een

klooster. Door de critici is er menigmaal op gewezen hoezeer het *PMC* zich verdiept in de persoonlijke omstandigheden van de held: zo worden er naast de opzienbarende wapenfeiten, de geestkracht en de morele superioriteit van Rodrigo ook details uit zijn persoonlijke en dagelijkse leven vermeld, zoals zijn relatie tot zijn echtgenote Jimena en zijn dochters Elvira en Sol, zijn realistische visie op zijn moeilijke taak als 'kostwinner', verantwoordelijk voor het inbrengen van het dagelijks brood, en zijn bezorgdheid voor de toekomst van zijn dochters. Voor het afscheid van man en vrouw, die zich beiden voor een onzekere toekomst gesteld zien, gebruikt de dichter dan ook een korte, maar uiterst beeldende vergelijking:

asis parten unos d'otros	commo la uña de la carne
(zo scheiden zij van elkaar	als de nagel van het vlees)
	(v. 375)

Vele van Cid's mannen volgen hem op zijn reis naar een onbekend lot. Door middel van veroveringen in de avontuurlijke *frontier*-streek tussen de door Christenen en door Moren beheerste gebieden weet Rodrigo aan de noodzakelijke goederen te komen om in het dagelijkse onderhoud te voorzien en zijn getrouwen voor hun diensten te betalen. Na elke verovering zendt hij rijke geschenken uit de verworven buit aan koning Alfonso, die hij trouw blijft en met wie hij elke militaire confrontatie vermijdt. Zijn bezit vermeerdert gestaag en aan het einde van de zang kan de dichter vermelden dat

Tan ricos son los sos	que non saben que se an
(Zijn mannen zijn zo rijk,	dat ze niet weten wat ze hebben.)
	(v. 1086)

De tweede zang ('Het Huwelijk') verhaalt van Rodrigo's uiterst succesvolle campagne tegen Valencia, dat hij weet in te nemen. Opnieuw zendt hij geschenken naar koning Alfonso en deze, steeds meer tot verzoening geneigd, staat toe dat Jimena en haar dochters zich bij hun echtgenoot en vader in Valencia voegen. De berichten over Cid's groeiende macht en bezit wekken de hezucht van hoge maar verarmde adel aan het hof van Alfonso: Diego en Fernando González, infanten van Carrión. Zij wensen een huwelijk met Rodrigo's dochters Elvira en Sol en vragen de koning om bemiddeling. Alfonso, verzoend door de konstante trouw van de banneling, schenkt de Cid vergeving en om hem eer te bewijzen, huwelijkt hij diens dochters uit aan de infanten. De Cid accepteert de huwelijken als

een zaak van de koning, maar koestert duidelijke twijfels omtrent zijn aanstaande schoonzons. Zo weigert hij om zelf zijn dochters aan de infanten over te dragen. de zang neemt een einde met het huwelijksfeest en de betekenisvolle en spanningwekkende verzuchting van de dichter:

iPlega a Santa Maria
Ques page des casamiento

e al Padre santo
mio Cid o el que lo ovo algo.

(Moge het de maagd Maria
dat de Cid of de koning

en de heilige Vader behagen
tevreden is met dit huwelijk.

2274-5)

In de derde zang ('De Belediging') tekent zich de lafhartige houding van de infanten van Carrión duidelijk af, zowel op het strijdveld als in een episode met een leeuw, waarvoor zij zich in paniek verstoppen, terwijl de Cid het dier zonder enige moeite in zijn kooi terugleidt. Hoewel Rodrigo zijn schoonzons verdedigt, voelen deze zich geminacht en bespot in Valencia en zinnen op wraak. onder het voorwendsel dat zij met hun vrouwen naar Carrión willen gaan, vertrekken zij uit Valencia. In het woud van Corpes nemen zij dan hun wraak: zij sturen het hele gevolg vooruit en eenmaal alleen gebleven met Elvira en Sol mishandelen zij dezen en laten hen afgeranseld en halfdood achter. De meisjes worden gevonden door Felix Muñoz, die wantrouwen koesterde en in het geheim was teruggekeerd. De Cid, wiens eer door deze smaad, zijn dochters aangedaan, is getroffen, vraagt de koning om genoegdoening. Alfonso roept een hof in Toledo bijeen en er vindt een rechtzitting plaats waar de infanten schuldig worden verklaard. De Cid eist bovendien enkele tweegevechten van zijn mannen met de infanten. De laatsten delven het onderspit en Rodrigo's eer is daarmee volledig gewroken en hersteld. Ter bekroning valt hem nog een grotere eer ten deel: Elvira en Sol worden nu ten huwelijk gevraagd door de infanten van Navarra en Aragón, hetgeen een nog hogere status met zich meebrengt dan die, van de infanten van Carrión. Het einde van het verhaal is een ware *happy ending*:

Los primeros [casamientos]
fueron grandes
a mayor ondra las casa
ived qual ondra creçe
quando señoras son sus
Oy los reyes d'España
a todos alcança ondra

mas aquestos son mijores;
que lo que primero fue:
al que en buen ora naçio
fijas de Navarra e de Aragon!
sos parientes son;
por el que en buen ora naçio.

(Het eerste [huwelijk] was al
groots,
meer nog dan de eerste keer
Ziet hoe hij in aanzien stijgt,
nu zijn dochters heersen
Hij is nu verwant aan
Door de Cid Campeador

maar werd hierdoor overtroffen
trouwde de Cid hen eervol.
de goede Campeador,
over Navarra en Aragón.
de koningen van Spanje,
wonnen allen aanzien.)

(vv. 3720-5)

Een van de centrale thema's in het *PMC* is het thema van de eer. De essentie van de heroïsche poëzie of epiek is wel geformuleerd als "the pursuit of honour through risk"³ en dit is zeer zeker van toepassing op het *PMC*. Een dergelijk ideaal van eer is inherent aan de wereld waarin dit heldendicht is ontstaan en funktioneert daar als een bindend cultuurelement, op een soortgelijke wijze als de mythe dit doet (op het mythische aspekt kom ik nog nader terug). Aan het begin van het verhaal bevindt de Cid zich in een uiterst negatieve situatie: zijn verbanning ten gevolge van de *ira regia* (een juridische term in de Middeleeuwen) betekent uitsluiting van de maatschappelijke en feodale structuur en impliceert een juridische dood en eerverlies. Door zijn eigen inspanningen, zijn morele geestkracht en zijn niet aflatende trouw aan de vorst wordt de Cid echter geleidelijk gerehabiliteerd; de vestiging van zijn heerschappij in Valencia en de door Alfonso geschonken vergiffenis, waarmee de verbanning wordt opgeheven (tweede zang), tekenen zijn eerherstel. Het huwelijk van Cid's dochters met de infanten van Carrión vormt als het ware een symbool van de nieuw ingetreden harmonie. Maar daarmee neemt het gedicht geen einde: de Cid (en ook de dichter) voorziet problemen. Met het huwelijk van Elvira en Sol met de infanten is dan ook de kiem gelegd voor het tweede eerverlies van de held: zijn persoonlijke eer wordt nu geschonden door de smaad die zijn dochters fysiek en sociaal wordt aangedaan, wanneer zij door hun echtgenoten op zo gruwelijke wijze worden verstoten. Maar deze smaad deelt Rodrigo met de koning zelf, die zich verantwoordelijk had gesteld voor deze huwelijken. Het is dan ook Alfonso die nu voor genoegdoening zorgt en een rechtsproces organiseert waarmee aan de eer van de Cid en de meisjes (en daarmee ook aan de koning) alleszins recht wordt gedaan. Het slot van het *PMC* vormt het definitieve eerherstel van Rodrigo, bekroond met twee nieuwe huwelijken van zijn dochters, welke zijn naam tot koninklijke hoogten zullen verheffen. Het thema van de eer (eerverlies en eerherstel) vormt zo een rode draad door het werk; de interne structuur van het *Pmc* is gebaseerd op deze twee geschakelde eer-kwesties, waarvan de eerste meer politiek getint is en de tweede de Cid als *pater familias* meer in zijn persoonlijke gezinsleven treft. Rond deze basisstructuur staan de overige (al dan niet historische) episodes en motieven gegroepeerd.

❖ Bon Rodrigo de Elvar. ❖

Detail van de titelpagina van de "Cronica del famoso e invencible cavallero Cid Ruy Diaz campeador" door Medina de Campo uit 1552.

Het *PMC* dat Rodrigo als dappere, ideale held, trouw aan zijn koning ondanks het hem gedane onrecht, afschildert, werd na zijn dood geschreven, maar de exacte datering van het gedicht is nog steeds een punt van discussie. Aan het einde van het gedicht wordt in een *explicit* een jaar genoemd:

Quien escrivio este libro
Per Abbat le escrivio
en era de mill e .cc xlv. años

idel Dios paraíso, amen!
en el mes de mayo

Aan wie dit boek geschreven
heeft,
Per Abbat heeft het geschreven
van het jaar 1245 van de 'Era
hispanica'.⁴

schenke God genade, amen!
in de maand mei

Het hier gegeven jaar 1245 is volgens de dan gehanteerde Spaanse jaartelling; omgerekend komt dit overeen met 1207 na Chr. Volgens o.a. Menéndez Pidal, die vanaf het begin van deze eeuw vele studies aan het *PMC* heeft gewijd, zou er echter een 'c' zijn uitgewist, zodat er eigenlijk 1307 zou hebben gestaan. Aangezien het woord 'escribir' (schrijven) in die

periode gewoonlijk de fysieke daad van schrijven aanduidde (dus het opschrijven of kopiëren) en voor het literaire komponeren meestal de woorden *fer*, *fazer* of *componer* werden gebruikt, zou het genoemde jaar volgens deze theorie betrekking hebben op het moment waarop Per of Pedro Abbat de tekst kopiëerde, hetgeen impliceert dat het gedicht zelf ouder zou zijn. In zijn *editio maior* (1908-1911) stelt Menéndez Pidal dat het *PMC* zo rond 1140 geschreven moet zijn; hij stelde dit later bij met de theorie dat het *PMC* in een eerste versie rond 1105 geschreven zou zijn en vervolgens bewerkt zou zijn door een tweede jongleur rond 1140. In 1965-1966 herzag de Spaanse mediëvist deze visie enigszins: het gedicht was misschien in orale vorm overgeleverd totdat het aan het einde van de 12e eeuw werd opgeschreven. De vroege datering van het *PMC* heeft lange tijd algemene geldigheid genoten onder historici en critici, al waren er zeker door anderen ook latere data gesuggereerd. De theorie van Menéndez Pidal zou betekenen dat het gedicht niet lang na de dood van de Cid gekomponéerd zou zijn.

Met name vanaf de vijftiger jaren is de discussie over de datering van het *PMC* echter toegenomen; de argumenten voor een latere datering van het werk begonnen veld te winnen. Ook ten aanzien van het auteurschap werden andere opinies naar voren gebracht.⁵ De tot dan toe overheersende traditionalistische theorieën - voortgesproten uit de ideeën van de Romantiek en die van de latere Spaanse Generatie van 1898 ten aanzien van het nationale verleden en de eigen volkskultuur - volgens welke het *PMC* de vrucht zou zijn van een lange traditie van orale of geschreven overleveringen, werden van verschillende kanten aangevochten.⁶ Nieuw onderzoek bracht nieuwe visies. Recentere studies van het *PMC* hebben bewezen dat het epos in 1207 of kort daarvoor werd gekomponéerd en volgens sommige critici is Per Abbat eenvoudig de naam van de dichter en niet die van de kopiïst. Zo stelt Smith:

"it now seems clear that the MS was written in or after the middle of the fourteenth century (...) and I have argued (1973: 2-3) that the original explicit in which Per Abad gives his name and the date at which he wrote (1207) was simply copied together with the poem at that mid-fourteenth-century date, as would be entirely natural."⁷

De dichter - een Castiliaan die zich richt tot een Castiliaans publiek - zou geenszins een ongeletterde jongleur zijn geweest, maar iemand die een aanzienlijke juridische kennis had, die bekend was met Latijnse bronnen en Franse *chansons de geste* en die bovendien gebruik wist te maken van poëtische en narratieve technieken en conventies, volgens welke de jongleurs hun gedichten maakten en mondeling verspreidden.

De latere datering van het *PMC* betekent dat er aanzienlijk meer tijd zou zijn verstreken tussen de periode waarin de Cid leefde en de beschreven gebeurtenissen plaatsvonden, en het moment waarop deze in het

gedicht werden vastgelegd. Mythevorming, fictie en poëtische transformatie, het bewust of onbewust weglaten of toevoegen van elementen, de invloed van folklore en volksliteratuur: dit alles gaat een grotere rol spelen naarmate de tijd waarin de geschiedenis zich heeft afgespeeld, verder weg in het verleden komt te liggen. Dit proces beïnvloedt dan ook het beeld dat in het *PMC* van Rodrigo Díaz van Vivar en de hem omringende wereld wordt geschapen. Bovendien is de dichter van een *cantar de gesta* geen historicus, maar veeleer een *entertainer*, die zijn toeschouwers vermaak wil schenken (de jongleurs spreken van *solazar* of *dar solaz*) en de aandacht van zijn publiek moet weten vast te houden. In hoeverre hem ook directe pragmatische doelen voor ogen stonden zoals het inspelen op of manipuleren van bestaande politieke of maatschappelijke verhoudingen in zijn eigen tijd is moeilijk met zekerheid vast te stellen. Verschillende critici hebben gewezen op dergelijke 'propagandistische' aspecten, die eveneens hun rol spelen in de presentatie van de historische held en de historische gebeurtenissen. Het perspectief van waaruit de dichter zijn verhaal vertelt en kleurt, is een evenzeer in aanmerking te nemen facet van dit Spaanse heldendicht. Belangrijk in het scheppingsproces is verder de werking van bewuste en onbewuste intertekstualiteit: de tekst ontstaat in directe relatie met andere teksten (orale of geschreven literatuur), tradities en structuren, waarmee de nieuwe tekst als het ware een dialoog aangaat. Ook het *PMC* is niet *ex nihilo* ontstaan en heeft, bewust of onbewust, elementen van bestaande genres en tradities in zich opgenomen. Zo is dit gedicht een verweving van historie en mythe, van historische werkelijkheid en poëtische fictie, en vormt het een afspiegeling van enerzijds een historische achtergrond en anderzijds verschillende literaire tendenzen en tradities. Ik zal nu trachten die verschillende onderliggende draden en patronen nader bloot te leggen.

Allereerst: in hoeverre beantwoordt deze epische presentatie van de Cid en de gebeurtenissen in het *PMC* aan de historische feiten - voor zover deze tenminste zijn vast te stellen op grond van andere documenten, bronnen en studies - of, om in Genette's terminologie te spreken, hoe verhoudt het *PMC* als hypertext zich tot de geschiedenis als hypotekst? De historiciteit van dit heldendicht is een aspect dat, net als de datering en het auteurschap, tot veel discussie heeft geleid. Lange tijd is het *PMC* beschouwd als een buitengewoon getrouwe weergave van historische feiten rond Rodrigo Díaz van Vivar. Deze visie was vooral te danken aan de al eerder genoemde Menéndez Pidal, voor wie het *PMC* als een prijzenswaardig stukje geschiedschrijving in versvorm gold. Voor Menéndez Pidal lag de grote mérite van het Spaanse epos nu juist in de getrouwe weergave van historische gebeurtenissen, historische figuren en geografische plaatsen. De Spaanse mediëvist verklaarde deze historiciteit op grond van het feit dat het gedicht in een eerste vorm vrij direct na de dood van de Cid zou zijn ontstaan, d.w.z. kort nadat de vermelde gebeurtenissen hadden plaatsgevonden, waardoor zij met grote getrouwheid zouden zijn overgeleverd. Als

fundamentele feiten waarin het gedicht zou overeenkomen met de historische werkelijkheid rond de Cid noemt Menéndez Pidal o.a. de vijandschap van de Cid met graaf García Ordóñez, de verbanning van de Cid, de gevangenneming van de graaf van Barcelona, verschillende militaire campagnes en de verovering van Valencia, het huwelijk van een van de dochters met een infant van Navarra en zelfs Rodrigo's geloof in voortekens.⁸ Daarbij komt dat niet alleen de Cid en koning Alfonso VI, maar tal van andere personages historisch zijn. De geografische exactheid is, zo mogelijk, nog treffender. De dichter noemt plaatsen en routes die een groot deel van het schiereiland omvatten, maar werkelijk gedetailleerde informatie geeft hij met betrekking tot de weg tussen Burgos en Valencia (een route die door de personages enkele malen wordt afgelegd), en speciaal de weg van Medinaceli naar Luzón en het gebied van San Esteban en het woud van Corpes: streken die de auteur kennelijk goed bekend waren. (Hierbij valt echter op te merken dat, ook al zijn vele personages uit het *PMC* werkelijk historisch en ook al wordt de geografische ligging van een plaats soms zeer exact beschreven, het bepaald niet vaststaat dat de genoemde figuren ook in de geschiedenis eenzelfde relatie met de Cid of de bezongen episode hadden, noch dat de betreffende episode ook werkelijk in het beschreven gebied heeft plaatsgevonden.) Tegenover al de elementen die volgens Menéndez Pidal historisch en geografisch exact zijn - en die vrijwel de gehele vertelling omvatten - erkent deze Spaanse criticus slechts enkele episoden als zuiver fictief, nl. de verschijning van de aartsengel Gabriël aan de Cid in een visioen, de episode met de joden Raquel en Vidas, van wie de Cid door de list met de kisten zand een lening geld weet te verkrijgen, de episode met de leeuw, waarin de infanten van Carrión zich zo jammerlijk blameren en tenslotte het gebed van Jimena bij het afscheid van de Cid, dat op soortgelijke passages in de *chansons de geste* teruggaat.⁹

Door latere literatuurhistorici is, zoals wij zagen, de vroege datering van het *PMC* verworpen en zij hebben aangetoond dat de historiciteit van het gedicht minder groot is dan Menéndez Pidal wilde geloven. Er werd kritiek geleverd op zijn benadering, die al te zeer op historische juistheid belust was, waardoor hij het *PMC* in wezen gereduceerd had tot een treffende verzameling van puur historische gegevens, zonder de artistieke en narratieve technieken waarmee de dichter het historische materiaal omvormt tot een episch kunstwerk voldoende te belichten. Deze kritiek kwam reeds in 1948 van de kant van de romanist Spitzer, die terecht opkwam voor de artistieke en literaire waarde van het *PMC*, dat hij bovenal wilde zien als kunstwerk en fictie. Spitzer signaleerde dat de fiktieve elementen in het *PMC* veel talrijker zijn dan Menéndez Pidal deed voorkomen.¹⁰ Deyermont sluit zich hierbij aan en wijst erop dat Menéndez Pidal's onjuiste visie lange tijd algemene geldigheid heeft genoten, met alle gevolgen vandien:

"The way in which Menéndez Pidal presented his views on historicity, and especially the very limited content of his 'Elementos ficticios' section, led to an exaggerated public belief - which still persists - in the poem's accuracy as a historical document. More harmfully, it was responsible for a widespread assumption that the poem's chief value lay in its supposed historicity. This is, of course, a misunderstanding of the nature of literature in general and of epic in particular ..."¹¹

Smith stelt eveneens dat de dichter weliswaar een aantal basisgegevens uit een periode van het leven van de historische Cid (1081-1099) gebruikte als *framework*, maar dat hij dit historische materiaal in het creatieve proces heeft aangepast en omgevormd tot een poëtische weergave: "the facts of history were radically adjusted by the poet for sound literary reasons".¹² De twee historische verbanningen van de Cid door koning Alfonso worden in het gedicht gereduceerd tot één verbanning, met één definitieve verzoening aan het slot. De graaf van Barcelona werd in werkelijkheid tweemaal door de Cid gevangen genomen, maar het *PMC* laat ook hier een reductie zien en beperkt zich tot één gevangenschap, die tot een tekenende en komische literaire episode wordt uitgewerkt. Van Rodrigo's beide dochters, die, zoals wij zagen, in werkelijkheid Cristina en Maria heetten, is niet bekend dat zij ooit met de infanten van Carrión gehuwd zijn geweest. Het tweede huwelijk waar het *PMC* over spreekt, is deels ook fictie: volgens historische bronnen huwde Cristina wel een infant van Navarra, maar Maria trouwde niet met een Aragonese infant, maar met de graaf van Barcelona. Gezien de weinig geïdealiseerde weergave van de graaf van Barcelona in het *PMC* (zang I) kan het zijn dat de dichter het beter achtte voor Cid's dochter een andere huwelijkskandidaat op te voeren om de glorieuze afloop van het epos van elke schaduw te vrijwaren. Ook de zgn. *afrenta de Corpes*, de smaad die de dochters van de Cid in het woud van Corpes wordt aangedaan, is een fictief element en dit geldt eveneens voor het juridische proces en de reeks tweegevechten waarmee de Cid genoegdoening krijgt en zijn eer hersteld wordt. Ook Michael behandelt in zijn editie van het *PMC* het punt van historiciteit en fictie en geeft daarbij aan hoezeer de wijzigingen in het historische materiaal en het gebruik van fictieve elementen juist een bepaald narratief of literair effect hebben.¹³ Volgens het *PMC* laat de Cid vrouw en dochters achter binnen de veilige muren van het klooster van Cardeña, maar er zijn geen bewijzen dat dit in werkelijkheid zo was. Binnen het epos wordt daarmee echter aan dit klooster een belangrijke functie toegekend, die het ten tijde van de gebeurtenissen niet schijnt te hebben gehad. Historisch is er niets bekend van een door Alfonso VI uitgevaardigd bevel dat de inwoners van Burgos streng verbiedt de Cid gastvrijheid te verlenen (*PMC*, vv 21-8). De smeekbede van het negenjarige meisje dat de krijgers hierover inlicht, is pure fictie, maar voegt een uiterst menselijke en ontroerende noot toe.

Michael wijst er verder op dat de figuren die in het gedicht een belangrijke rol spelen veelal object zijn van poëtisering: zo blijkt Martín Antolínez, die als rijke inwoner van Burgos de Cid zoveel steun biedt, een volkomen fiktief personage; Cid's rechterhand, Alvar Fáñez, is wel een historische figuur, maar heeft in werkelijkheid niet deze rol vervuld. Verschillende personages die een heel secundair aandeel in het verhaal hebben, blijken wel degelijk historisch te zijn. De dichter weet aldus aan zijn werk een illusie van historiciteit te geven, waardoor hij zijn publiek des te meer op zijn hand zal hebben.

Zo berust het *PMC* zeer zeker op een historische basis (de historische feiten kunnen gezien worden als een aan het *PMC* ten grondslag liggende hypotekst), maar dit historische materiaal is heel vrij en poëtisch uitgewerkt. Er doen zich verschillende vormen van transpositie voor. Tussen situaties, gebeurtenissen en personages worden nieuwe relaties gelegd, die functioneel zijn binnen de narratieve wereld die de dichter oproept (bijvoorbeeld de introductie van tegenstanders of anti-helden in de gedaanten van de infanten van Carrión) of binnen het communicatieproces van auteur en publiek. Er is sprake van reductie en amplificatie, van thematische wijzigingen en er zijn aanzienlijk méér fiktieve elementen toegevoegd dan de critici een tijdlang hebben gedacht.

Daarbij moet niet vergeten worden dat dit Spaanse heldendicht niet ten tijde van de Cid werd geschreven, maar ruim een eeuw later. De vraag naar de reflectie van historische feiten en verhoudingen in het gedicht impliceert daarom op zijn minst twee kanten en kan enerzijds betrekking hebben op de periode waarin de gebeurtenissen rond de Cid daadwerkelijk plaatsvonden (eind 11^e eeuw) en anderzijds op de periode waarin de dichter deze gebeurtenissen vanuit zijn eigen(tijdse) perspectief op schrift stelde (eind 12^e/begin 13^e eeuw). Anders gesteld: men moet onderscheid maken tussen de historische werkelijkheid van de *vertelde gebeurtenissen* en die van de *verteller*. De in het *PMC* beschreven personages en situaties kunnen al dan niet een getrouwe weergave zijn van historische figuren en situaties uit de tijd dat de Cid in werkelijkheid leefde, maar evenzeer kunnen zij een functionele relatie hebben met de (latere) historische achtergrond van de scheppende auteur en het publiek tot wie deze zich richt (met de sociale of politieke verhoudingen of de problemen welke dan aan de orde zijn). In dit kader is er een interessante studie verricht door Lacarra, die met betrekking tot het *PMC* de beide aspecten naast elkaar onderzoekt.¹⁴ Lacarra wijst op "de historische vervorming die de auteur tot stand brengt door middel van, enerzijds, de bewuste manipulatie van de historische feiten waaruit zijn verhaal is samengesteld en, anderzijds, de geïdealiseerde visie die hij ons geeft van de maatschappij waarin hij leeft."¹⁵ In een hoofdstuk over de juridische elementen in het *PMC* konkludeert zij dat de auteur een juridisch zeer geschoolde persoon moet zijn geweest en dat hij in het gedicht tegenover het privaatrecht en arbitraire instellingen als de *ira regia*, het publiek recht verdedigt (zoals

bijvoorbeeld blijkt in de passage van het rechtsproces aan het einde van het werk), hetgeen hem kenmerkt als iemand van de late 12^e eeuw. In een volgend hoofdstuk stelt Lacarra de in het *PMC* getekende sociale en politieke verhoudingen tegenover die welke golden ten tijde van de Cid en die van de late 12^e en de vroege 13^e eeuw. Zij toont aan dat de dichter in zijn vertelling over de laat-11^e-eeuwse Rodrigo van Vivar inspeelt op de verhoudingen zoals die liggen in zijn eigen tijd. Dit is met name het geval in de presentatie van de konfliktsituatie tussen de lagere adel (de groep van de *infanzones* waartoe de Cid behoorde) en de hoge adel (Cid's tegenstanders, de *ricos hombres*: graaf García Ordóñez en de infanten van Carrión). De nadruk die in het *PMC* wordt gegeven aan Cid's sociale status van *infanzón* is niet terug te vinden in de historische bronnen (volgens Lacarra heeft de latere literatuurkritiek dit sociale conflict derhalve ten onrechte als een historisch feit ten tijde van de Cid geaccepteerd). Het *PMC*, dat de opkomst van deze *infanzón* schildert en een duidelijke, maar beperkte, sociale mobiliteit verdedigt, vormt niet een aanval op de adel in het algemeen (het gaat te ver het gedicht als anti-aristokratisch of democratisch te bestempelen), maar op bepaalde vertegenwoordigers van de hoge adel: de familie der Castro's, die afstammelingen waren van de Beni-Gómez - en dit is de familie waartoe de in het *PMC* gelaakte infanten van Carrión behoren - en die in de tweede helft van de 12^e en aan het begin van de 13^e eeuw, dus ten tijde van de auteur, om politieke redenen als verraders van de Castiliaanse belangen werden beschouwd. Lacarra stelt dat, hoewel de daden die in het *PMC* aan de infanten van Carrión worden toegeschreven, fiktief zijn, deze wel gebaseerd zijn op een parodische transpositie van historische gebeurtenissen.¹⁶ De rivaliteit tussen Castilië en León die in het *PMC* aan de dag treedt, moet ook veeleer gezien worden in het licht van die latere politieke verhoudingen.¹⁷

Er doet zich aldus in het *PMC* een deformatie (of manipulatie) van historische feiten voor, waarvan de verklaring gevonden kan worden in de achtergrond van de scheppende Castiliaanse dichter, eind 12^e of begin 13^e eeuw. Lacarra ziet dit heldendicht daarom niet zozeer als een *poema histórico* (historisch gedicht) - ook al hebben tal van personages en gebeurtenissen een historische basis -, maar als *poema ideológico* (ideologisch gedicht), waarin de selectie van personages en gebeurtenissen, al dan niet historisch, ten dienste staan van een sociaal-politieke ideologie die ten tijde van de dichter in Castilië wordt verdedigd.

Maar behalve deze ideologische deformaties voortkomend uit de politieke en maatschappelijke visies en intenties van de dichter zijn er nog andere factoren in het geding, die maken dat dit verhaal van de Cid verder van de historische feiten komt af te staan en niet alleen een fiktionele maar ook een poëtische dimensie krijgt en literatuur wordt. Er zijn verschillende andere onderliggende hypoteksten of interteksten (ik gebruik deze termen in ruime zin) te signaleren. Zoals al is opgemerkt, ontleende de dichter elementen aan verschillende konkrete literaire werken en genres die in zijn

tijd gangbaar waren (geschiedschrijving, gedichten over de Cid, Franse epiek). Hij bediende zich ook van bepaalde verteltechnieken, die kenmerkend zijn voor de orale poëzie en die een jongleur in staat stellen lange narratieve teksten mondeling te reproduceren en te improviseren ten overstaan van een publiek. De epische jongleur maakt dan vaak gebruik van zgn. *epitheta* en *formulae*, terugkerende vaste formules die doorgaans een half of heel vers beslaan, met al dan niet een kleine variant in de tekst. In het *PMC* komen tal van *epitheta* en *formulae* voor (bijv. voor de Cid: 'te goeder ure geboren', 'die te goeder ure het zwaard aangordde'; of formules als 'dan geven ze de sporen en vieren ze de teugels', 'gedurende lange tijd dacht hij na en overwoog'). Het gebruik van *epitheta* en *formulae* is overigens in het *PMC* niet slechts een puur automatisch procédé, maar blijkt een stilistisch middel om de narratieve intenties van de dichter te ondersteunen.¹⁸

Nog andere literaire konventies vinden hun weerslag in het *PMC*, zoals de presentatie van de natuur als weerspiegeling van het thema. Dit doet zich met name voor in de derde zang, in de episode van de *afrenta de Corpes*. Wanneer de infanten met hun vrouwen het woud van Corpes betreden, wordt deze omgeving beschreven als een woest landschap, waarin de bomen zich dreigend verheffen:

entrados son los infantes
los montes son altos
e las bestias fieras

al robredo de Corpes
las ramas pujan con las nues,
que andan aderedor.

(Daar kwamen de infanten
de takken reiken tot de wolken,
de dieren zijn daar wild

in het eikenbos van Corpes,
hoog is het geboomte,
en lopen er vrij rond.)

(vv. 2697-9)

Het woud van Corpes moge in werkelijkheid al dan niet een grimmige indruk maken, wat de gegeven passage vooral weerspiegelt, is de dreiging van het naderende gevaar voor Cid's dochters (de wraak van de infanten, die hier gerealiseerd zal worden). Maar alvorens de infanten overgaan tot hun laaghartige daad, brengen zij eerst de nacht door in de armen van Elvira en Sol. Liefdesscènes worden in de Middeleeuwse literatuur doorgaans geënceneerd in een lyrisch landschap (een lieflijke tuin of *vergel*, een vruchtbare weide) en de dichter van het *PMC* voldoet aan deze konventie door midden in het zojuist beschreven grimmige woud - in summieri, maar niet te miskennen vorm - een *locus amoenus* te schilderen:

Falaron un vergel

con una linpia fuent,

(Zij vonden een open plek,

met een heldere bron)

(v. 2700)

Naast de intertekstuele aanwezigheid van dergelijke literaire konventies en topieken, vertoont het *PMC* sporen van andere bronnen, die minder als direkte literaire teksten of tradities zijn aan te merken, maar wel als een intertekst of hypotekst in ruimere zin functioneren. Zo vormen de aan de folklore ontleende elementen en motieven vaak een belangrijk bestanddeel van dit soort poëzie. Rodrigo's list met de kisten zand herinnert bijvoorbeeld aan een bekend *folk-motif*. Deyermont en Chaplin hebben een studie gewijd aan de aanwezigheid van deze traditionele motieven in de Middeleeuwse Spaanse epiek en ten aanzien van het *PMC* stellen zij:

"CMC [= *Cantar de Mio Cid* of *PMC*], so untypical of Spanish and of universal epic in many ways, conforms to the Spanish pattern in this respect at least: it contains nearly forty identifiable folk-motifs, distributed among fifteen of Stith Thompson's main categories. Its use of the motifs is often, as one might expect, sophisticated and highly individual, requiring a separate study, but there can be no doubt that the poet of *CMC* made use of the same basic material as his less sophisticated fellow-poets."¹⁹

Tenslotte laat het *PMC* nog een mythische dimensie zien, die ook bepalend is voor het narratieve patroon van het epos; "we may say that the man Rodrigo has to be seen as part of a formal and structural unity, functioning ritually within its social context" verklaart Dunn in een artikel gewijd aan dit onderwerp.²⁰ Dit mythische karakter van het gedicht is van wezenlijker betekenis dan de eventuele getrouwe weergave van de historische feiten:

"The poem is not a recital of historical facts, but a gesture of belief, a reaffirmation of values held in common, in short, a ritual act, to which the metrical beat, the chant, the repetition of formulae and the use of archaic language contribute due solemnity."²¹

In het *PMC* zijn verschillende mythische elementen of *topoi* aan te wijzen, zoals bijvoorbeeld de episode met de ontsnapte leeuw en het herhaalde gebruik van het getal drie. Een interessanter aspect is dat het hele verhaal is gebouwd op de idee van de mythische reis: de held verlaat zijn huis en vertrouwde omgeving op zoek naar eerherstel om in vreemde verten een reeks van avonturen en beproevingen te ondervinden; het is de *quête* die uiteindelijk leidt tot rehabilitatie en terugkeer tot de maatschappij.²² De held van het *PMC* is een konkrete historische figuur, die zich beweegt in een eveneens konkrete historisch en geografisch bepaalde wereld, maar de mythische werking is er niet minder om. Zo konkludeert Dunn dan ook zeer terecht:

"In our *Poem* myth is conceived on the level of real human persons, and within a real historical and social theme. (...) The poem has the functional effect of myth, magnifying the common purposes of the community in the image of an exemplary hero (...) The *Poema de mio Cid* is a solemn enactment by means of which the audience, entering into the hero's double rôle of victim and victor, accepts the necessities which sustain its mode of freedom."²³

In het *PMC* zijn werkelijkheid en fictie, geschiedenis en poëzie, historie en mythe met elkaar versmolten tot een uniek en boeiend epos. Zijn wezenlijke waarde dankt dit oud-Spaanse *cantar de gesta* echter aan de poëtische en mythische dimensie, waarmee de dichter een historisch gegeven heeft weten te sublimeren tot het hogere plan van literatuur en kunst.

NOTEN

- 1 Befaamd is de driedelige editie van Ramón Menéndez Pidal, *Cantar de Mio Cid: texto, gramática y vocabulario* (Madrid, 1908-1911, 3 dln.) Zeer goede recente Spaanse edities zijn die van Colin Smith, *Poema de mio Cid* (Madrid, 1987; eerder in het Engels verschenen bij Oxford University Press, 1972) en van Ian Michael, *Poema de Mio Cid* (Madrid, 1976). Onlangs is er een nieuwe Nederlandse vertaling verschenen van Sophie Brinkman en Alice Nieboer: *De Cid. Poema de Mio Cid* (Groningen, 1987).
In de citaten heb ik voor de Spaanse tekst gebruik gemaakt van de editie van Smith; de Nederlandse vertaling is, tenzij anders vermeld, van Brinkman en Nieboer.
- 2 De tekst zoals die tot ons is gekomen, vertoont enkele lacunes. Zo ontbreekt het eerste folio, dat vermoedelijk de titel en het begin van het gedicht bevatte (dit zouden zo'n 50 versregels kunnen zijn).
- 3 C.M. Bowra, *Heroic Poetry* (Londen, 1952), p. 5
- 4 Dit *explicit* komt niet in de Nederlandse vertaling van Brinkman en Nieboer voor; ik geef derhalve een eigen vertaling.
- 5 Een beknopte en zeer heldere synthese van de *status quaestiones* van de PMC-kritiek geeft A.D. Deyermont, 'Tendencies in Mio Cid Scholarship, 1943-1973' in: *Mio Cid Studies*, A.D. Deyermont (ed.) (Londen, 1977), pp. 13-47. Een uitgebreider studie van dit onderwerp biedt Miguel Magnotta, *Historia y bibliografía de la crítica sobre el Poema de Mio Cid (1750-1971)* (Chapel Hill, 1976).
- 6 De (neo)traditionalistische visie wordt met name vertegenwoordigd door Menéndez Pidal; de individualistische theorie, volgens welke de (geschreven) Spaanse epiek haar beginpunt heeft bij het PMC wordt vooral door Smith verdedigd.
- 7 Colin Smith, *The making of the Poema de Mio Cid* (Cambridge/Londen etc., 1983), p. 66.
- 8 R. Menéndez Pidal, 'El poema de Medinaceli' (1913) in: *En torno al Poema del Cid* (Barcelona, 1970), p.17.
- 9 R. Menéndez Pidal, *op. cit.*, pp. 25-32. Iets minder extreem formuleert hij zijn standpunt in *La España del Cid* (Madrid, 1956).
- 10 Leo Spitzer, 'Sobre el carácter histórico del *Cantar de Mio Cid*' in: *Estilío y estructura en la literatura española* (Barcelona, 1980), pp 61-80. Eerder gepubliceerd in *Nueva Revista de Filología Hispánica*, II (1948), pp. 105-117.
- 11 A.D. Deyermont, *op. cit.*, p. 27.
- 12 Colin Smith, *The making of the Poema de Mio Cid*, p. 138.
- 13 Ian Michael, *op. cit.*, pp. 38-44.

- 14 María Eugenia Lacarra, *El Poema de Mio Cid: realidad histórica e ideología* (Madrid, 1980).
- 15 " ... la distorsión histórica que el autor lleva a cabo por medio de la intencionada manipulación de los hechos históricos que componen su narración, por una parte, y la visión idealizada que nos de la sociedad en que vive, por otra." (María Eugenia Lacarra, *op. cit.*, p. ix).
- 16 María Eugenia Lacarra, *op. cit.*, p. 208.
- 17 " ... el argumento de que el *PMC* manifiesta las rivalidades entre Castilla y León por ser los infantes de Carrión la representación de la nobleza leonesa, no tiene fundamento. Como probaré más adelante, el *PMC* refleja la lucha de un grupo de nobles castellanos contra la familia, también castellana, de los Beni-Gómez, considerada traidora a Castilla por sus alianzas con los leoneses y almohades." (" ... het argument dat in het *PMC* de rivaliteit tussen Castilië en León wordt getoond doordat de infanten van Carrión de adel van León vertegenwoordigen, is ongegrond. Zoals ik hierna zal bewijzen, weerspiegelt het *PMC* de strijd die een groep Castiliaanse edelen voerde tegen de eveneens Castiliaanse familie Beni-Gómez, die als verrader van Castilië werd beschouwd vanwege haar bondgenootschappen met de Leonesen en de Almohaden.") (María Eugenia Lacarra, *op. cit.*, p. 147.). Derek W. Lomax verklaart de presentatie van de Moren en van de rivaliteit tussen Castilië en León in het *PMC* eveneens op grond van de situatie op het Spaanse schiereiland rond 1200 (strijd tegen de Almohaden uit Noord-Afrika; nieuwe spanningen tussen Leon en Castilië). ('The date of the *Poema de Mio Cid*' in: *Mio Cid Studies*, A.D. Deyermond (ed.) (Londen, 1977; pp. 73-81).
- 18 Cf. Edmund de Chasca, *El arte juglaresca en el Cantar de Mio Cid*, (Madrid, 1972) en Thomas R. Hart, 'The Rhetoric of (Epic) Fiction: Narrative Technique in the *Cantar de Mio Cid*', *Philological Quarterly*, 51 (1972), pp. 23-35.
- 19 A.D. Deyermond en Margaret Chaplin, 'Folk-motifs in the Medieval Spanish Epic', *Philological Quarterly*, 51 (1972), p. 51. Douglas Gifford signaleert sporen van folklore en oude heidense gebruiken in de episode van de *afrenta de Corpes* ('European Folk-Tradition and the "Afrenta de Corpes"', in: *Mio Cid Studies*, A.D. Deyermond (ed.) (Londen, 1977), pp. 49-62.
- 20 P.N. Dunn 'Theme and Myth in the *Poema de Mio Cid*', *Romania*, LXXXIII (1962), p. 359.
- 21 P.N. Dunn, *op. cit.*, p. 361.
- 22 Zie ook Joseph Campbell, *The Hero with a Thousand Faces*, (Londen, 1975).
- 23 P.N. Dunn, *op. cit.*, pp. 368-9.